

УДК 371.1.064.2

Федорович А.В.доцент кафедри загальної педагогіки
та дошкільної освіти Дрогобицького державного
педагогічного університету ім. Івана Франка**КУЛЬТУРА МОВЛЕННЯ ЯК СКЛАДОВА ПРОФЕСІОНАЛІЗМУ ПЕДАГОГА**

У статті розкривається поняття мовленнєвої культури вчителя; висвітлюються основні характеристики та показники педагогічного мовлення (духовність, діалогічність, змістовність, нормативність, красномовність, імпровізаційність, переконливість, експресивність, інтонаційність); відзначається необхідність самостійної роботи педагога щодо розвитку та удосконалення власної техніки мовлення.

Ключові слова: вчитель, мова, мовлення, педагогічна взаємодія, культура мовлення, професіоналізм педагога.

Федорович А. В. Культура речи как составная профессионализма педагога. В статье раскрывается понятие речевой культуры учителя; освещаются основные характеристики и показатели речи педагога (духовность, диалогичность, содержательность, нормативность, красноречие, импровизационность, убедительность, экспрессионность, интонационность); отмечается необходимость самостоятельной работы педагога над развитием и усовершенствованием собственной техники речи.

Ключевые слова: учитель, язык, речь, педагогическое взаимодействие, культура речи, профессионализм педагога.

Fedorovych, A. Culture of speech as part of teacher's professionalism. The paper reveals the concept of teacher's speech culture, highlights the main characteristics and performance teaching speech (morality, dialogic, content, normativity, eloquence, improvisation, persuasiveness, expression, intonation), indicated the need of teacher's independent work for developing and improving own techniques of speech.

Key words: teacher, language, speech, teacher interaction, speech culture, teacher professionalism.

Гуманізація та демократизація освіти зумовлюють посилення уваги до різноманітних характеристик професійної культури вчителя, важливими проявами якої є здатність до творчості й потреба в ній, компетентність, освіченість, комунікативність, інтелігентність, почуття комфортності й задоволення реалізацією власного потенціалу. Творча активність особистості педагога є гарантом його самореалізації й саморозвитку, адже для активної співпраці з учнями необхідна мобілізація інтелекту, волі, моральних зусиль, організаторського хисту.

Сьогодні змінюються орієнтири та цінності професійної педагогічної діяльності. Пріоритетними у навчально-виховному процесі стають індивідуальність, особистість учня, його розвиток, самоцінність дитинства. Вчитель із джерела інформації, транслятора знань перетворюється на організатора, “режисера” сприятливого розвивального середовища, в якому створюються умови для максимального розкриття потенційних можливостей кожного вихованця. Від його вмінь налагоджувати стосунки з дітьми, їхніми батьками, колегами, оточуючими значною мірою залежить розвиток особистості молодшої людини, сприймання нею навколишнього світу.

Основою професійної діяльності педагога є управління взаємодією між учасниками навчально-виховного процесу, а однією з найважливіших умов забезпечення її ефективності є розвинена культура мовлення фахівця. Через мовлення здійснюється обмін думками, почуттями, переживаннями, способами поведінки, звичками, задовольняються потреби у спілкуванні, підтримці, допомозі, співчутті, дружбі. Воно є засобом взаєморозуміння та головним провідником інформації, яку засвоює дитина. Сам процес говоріння, усні висловлювання впливають на почуття, свідомість, стимулюють мислення, уяву особистості, дають можливість самовиразитись. Тому в педагогічному процесі домінуючими є словесні методи виховання: пояснення, розповідь, бесіда, вказівки, інструкції, доручення, вимоги тощо.

Очевидно, що питання мовленнєвої культури педагога у структурі особистісного аспекту його професіоналізму є актуальним і потребує обґрунтування.

У дослідженнях науковців поняття “культура мовлення” ототожнюють або пов’язують з поняттями “культура мови”, “комунікативна культура”, “культура спілкування”.

На думку С. Гончаренка, “культура мови – це дотримання установлених норм вимови, слово- та формовживання й побудови фраз” [3, с. 182]. Її основи закладаються в сім’ї в дошкільному віці, однак систематичне, організоване навчання мови починається в школі. Водночас науковець наголошує на тому, що мовлення – це функціонування мови в процесах вираження та обміну думок, конкретна форма існування мови як особливого виду суспільної діяльності, безпосередніми виявами якого є різноманітні акти в усній (звуковій) і писемній реалізації [3, с. 213].

Культура мови має теоретичний і практичний аспекти. Теоретичний передбачає ознайомлення з мовними нормами, практичний – власну мовну майстерність [5, с. 11]. Мовлення не можливе без мови, а мова створена для того, щоб здійснювати процес мовлення [5, с. 19].

С. Шевчук високу культуру мовлення фахівця визначає як досконале володіння літературною мовою, її

нормами в процесі мовленнєвої діяльності. На його думку, мовленнєва культура особистості залежить від її зорієнтованості на бездоганне, зразкове мовлення. Її головними комунікативними ознаками (критеріями) є: правильність, змістовність, логічність, багатство, точність, виразність, доречність і доцільність [9].

Акцентуючи увагу на значущості комунікативної культури для педагога, В. Кан-Калик виділяє у структурі процесу навчання дві підсистеми: дидактичну (чому навчати?) та комунікативну (як навчати?). Науковець підкреслює їхній взаємозв'язок, наголошуючи на тому, що дидактична підсистема реалізується через комунікативну [4].

І. Тимченко визначає комунікативну культуру спеціаліста “як систему поглядів і дій, котрі служать індивіду моделлю орієнтації для задоволення потреб самореалізації та способом досягнення цілей під час спілкування з іншими людьми”. До її структури дослідниця відносить два компоненти – мовленнєву культуру й культуру спілкування. При цьому перший – це інструмент “самореалізації в контактах з іншими людьми”, а другий – стратегічний набір зразків поведінки, накопичений досвідом [7].

Отже, можемо зробити висновок про взаємозв'язок мови, мовлення та спілкування. Мова є засобом взаємодії, інструментом праці педагога. З нею тісно пов'язане мовлення – конкретне використання мови для висловлення думок, почуттів, настроїв. А метою мовлення є забезпечення продуктивної взаємодії (спілкування) між учасниками педагогічного процесу, організатором якого є вчитель. Тому культуру мовлення педагога розглядатимемо як важливий компонент професіоналізму фахівця та інструмент досягнення ним цілей у контактах з учнями, колегами, батьками.

Мета статті – висвітлити основні характеристики мовлення вчителя та шляхи формування його мовленнєвої культури.

Термін «культура мовлення» багатозначний. Із практичного погляду передбачає досконале нормативно правильне дотримання лексичних, граматичних, орфоепічних, стилістичних, фразеологічних норм літературної мови, вміння активно використовувати мовні закономірності. Культура мовлення – це такий вибір і така організація мовних (вербальних) засобів, які в певній ситуації спілкування за умов дотримання мовцем і слухачем мовних норм та етики спілкування дають змогу отримати найбільший ефект в досягненні комунікативних завдань [1].

Підкреслимо, що тільки гуманне ставлення до дітей допомагає знайти потрібні слова, інтонації, форми. Педагог має спілкуватися з учнями з любов'ю, що передбачає таку характеристику мовлення, як духовність – говорити те, що назавжди залишить слід у душі дитини. Тому мова вчителя має бути емоційно забарвленою, виразною, грамотною, бездоганною, адже вона є формою вираження його думок і водночас еталоном, взірцем для наслідування, важливим фактором розвитку мовлення учнів. Якщо мова хаотична, непослідовна, то школярі швидко втомлюються, не сприймають того, що говорить педагог.

Характерною властивістю вербальної педагогічної взаємодії є красномовство – вміння переконувати живим словом, спонукати до дій, що потребує ґрунтовних знань законів риторики, жанрів, особливостей застосування риторичних фігур, тропів тощо [8].

Вчитель співпрацює з батьками учнів, що потребує вміння переконувати їх у доцільності виховних методів, необхідності створення оптимальних умов у сім'ї та школі для повноцінного розвитку особистості дитини. Для здійснення професійної діяльності йому необхідно готувати промови, виступи на батьківські збори, конференції, організувати батьківські лекторії, тренінги тощо. Специфіка навчально-виховного процесу також передбачає налагодження взаємозв'язків з іншими фахівцями через участь у педагогічних радах, круглих столах. При цьому правильне мовлення забезпечується нормативністю (відповідністю нормам сучасної літературної мови), точністю, а виразність – образністю, емоційністю, яскравістю. Педагогічно доцільне мовлення характеризують логічність, переконливість, спонукальність.

Важливим критерієм культури мовлення, на нашу думку, є діалогічність, яка передбачає визнання рівності особистісних позицій, відкритість і довіру між тими, хто говорить; зосередженість вчителя на співрозмовникові; персоніфіковану манеру висловлювання; поліфонію взаємодії; двоплановість позиції педагога у спілкуванні [8].

Діалогічність мовлення – це демонстрування вчителем свого особистого ставлення до предмета розповіді (“Мені цікаво дізнатися, що...”, “Я приємно вражений, що...”, “Мені стало сумно через...”, “Я гадаю”). Обов'язковим його елементом є прийоми емоційного впливу, які використовуються, з метою зацікавлення, захоплення, здивування, заспокоєння. Це означає, що у процесі пояснення, розповіді вчителю варто постійно підтримувати контакт з учнями: перевіряти, чи розуміють вони зміст розповіді, чи цікаво їм, акцентувати на головному (“Діти, ви здогадалися, про кого йдеться?”, “Слухайте уважно”, “Поміркуймо разом”).

Змістовність педагогічного мовлення забезпечує його дієвість у навчально-виховному процесі. Зміст повідомленого має бути простим, достовірним, інформація – точною, зрозумілою, виклад – логічним, з елементами новизни. Завдяки вдалому використанню синонімів, епітетів, порівнянь, образних виразів, приказок, прислів'їв забезпечується образність мовлення (росте, як на дріжджах; червона, як калина; білий, як сніг; сльози, як горох). Водночас, важливою є економічність мовлення, що виявляється у лаконічності, у відсутності багатослів'я, частих повторів (мовних штампів), слів-паразитів (от, значить, власне), великої кількості вставних слів і словосполучень. Економічність досягається використанням простих речень, логічно пов'язаних між собою.

Невід'ємною характеристикою мовлення педагога є імпровізаційність. Форми її різноманітні: питання, жарт, монолог тощо. Впливовість професійної мовленнєвої імпровізації визначається не лише раптовістю реакцій, а й оптимальністю та результативністю. При цьому значущим є емоційне збагачення мовлення, його інтонація, яка виражає різні почуття: радість, сум, здивування, страх, гнів. Учителям слід використовувати радісні, веселі, жартівливі, грайливі, загадкові, іноді сумні інтонації.

Посилити виразність слова дає змогу експресивність, яка зумовлена цілим комплексом невербальних проявів (інтонаційних, мімічних, жестикуляційних). Певну інформацію несе вираз обличчя, що з'являється під впливом думок, почуттів, стосунків. Важливою є міміка – виражальні рухи м'язів обличчя (доброзичливість, спокій, впевненість, але не самовпевненість, погляд, відповідність характеру мовлення, посмішка). Діти, як ніхто, “читають” обличчя педагога, вгадуючи його ставлення, настрої.

Обмінюючись поглядами, люди можуть краще збагнути зміст сказаного, який не вкладається в категорії вербального висловлювання. Тому взаємодія мови і невербальних рухів по-різному співвідносяться. Невербальні рухи можуть: виражати те саме, що й мова, або те, що суперечить змісту мови; передбачати значення, що передаються мовою; заповнити або пояснити періоди мовчання; замінити окремі слова чи фразу; регулювати потік мови.

Ефективність впливу на окрему дитину чи групу дітей залежить не тільки від прямих слів, а й від підтексту – думок, які вкладає вчитель у фрази. Найчастіше використовують такі форми підтекстових висловлювань: підведення до логічного умовиводу, який випливає з наведених аргументів; висловлення емоційної інформації засобами образної аналогії у формі прислів'я, розповіді про життєвий факт; ілюстрація факту засобами притчі, байки.

Взаємодіючи з учнями, вчитель має дбати про їхню психологічну підтримку, створювати умови для самоактуалізації особистості в навчально-виховному процесі. У розв'язанні цих завдань особливе місце посідає вміння слухати. Слухання – активний вольовий процес, що потребує певної техніки, навичок та вмінь. Це важливий елемент психологічного контакту, що виконує функцію зворотного зв'язку.

Слухання може відбуватися як у рефлексивній, так і нереклексивній формах. Нереклексивне слухання полягає в умінні мовчати, не втручаючись у мовлення співрозмовника, потребує великого зосередження на предметі розмови, вияву розуміння, схвалення й підтримки того, хто говорить. Рефлексивне слухання, або його ще називають активним, передбачає словесну форму для підтвердження розуміння повідомлення (з'ясування, перефразування, відображення почуттів, резюмування). Воно дає змогу контролювати точність сприйняття почутого, розкрити його зміст, з'ясувати реальне значення, виявити причини помилок і утруднень під час засвоєння знань. Власне діалогічна орієнтація передбачає застосування прийомів активного слухання, коли вчитель поглядом, позою, помахом голови, реплікою підтверджує свою увагу, інтерес до того, що говорить учень. З цією метою він може повторити сказане вихованцем, уточнюючи, розширюючи, узагальнюючи відповідь дитини. Важливим елементом техніки слухання є вміння ставити запитання, за допомогою яких педагог керує діалогом, реалізуючи свій педагогічний задум.

Якість мовлення істотно залежить від сили, витривалості, гнучкості голосу. Силу голосу визначає не крик, а внутрішнє емоційне наповнення. Ознаками педагогічного голосу, його характеристиками є милозвучність, гнучкість, рухливість, мелодійність, тембральний діапазон.

Не менш важливою є дикція. Педагог повинен чітко не тільки виголошувати думку, але й промовляти кожен звук.

Оволодіти правильно поставленим голосом можна за допомогою різноманітних вправ, технологій. Читання вголос напам'ять уривків із поезій перед дзеркалом, багаторазове повторення скоромовок допомагають позбутися негативних його ознак.

Освіченого, грамотного майстра слова характеризує уміле дихання, яке визначає якість звуків, дає змогу виголошувати тривалі промови, не втомлюючись, говорити чітко, голосно, виразно. Його механізм формується з дитинства.

Розрізняють різні види дихання: верхнє (ключичне), грудне (реберне), черевне (діафрагмальне). За умов активного мовлення переважає діафрагмальне дихання, яке коливається за висотою, частотою, глибиною. Тому вчителів варто знати основні закономірності його використання: говорити потрібно, видихаючи струмінь повітря, а вдихати його – під час непомітних для слухача пауз, логічних зупинок [6].

Очевидно, що з метою правильного використання мови як засобу взаємодії з вихованцями та інструменту навчання і виховання, педагог має володіти комплексом навичок у голосоутворенні, дикції, диханні. Це складові техніки мовлення, під якою розуміють сукупність умінь, за допомогою яких реалізується мова в конкретній ситуації спілкування, з метою досягнення бажаних результатів [2]. Її розвиток передбачає знання будови мовного апарату людини, ознайомлення з особливостями звукотворення, опанування диханням, формування артикуляційної вимови, правильної дикції, вироблення вмінь дотримуватися оптимального темпу і ритму розмови [6].

Стає зрозумілим, що оволодіння культурою мовлення – тривалий процес. Він потребує самоаналізу, самоконтролю, виховання звички й потреби у постійному навчанні та підвищенні власного культурного рівня, дотримання правильності й чистоти мови. При цьому значущим є розвиток психофізичних особливостей, уяви, асоціативної й образної пам'яті. Вчителів слід удосконалювати вміння бачити, відчувати навколишній світ у звуках, барвах, картинах та відтворювати, відображати власне ставлення за допомогою слова, мови. Це можна реалізувати, звертаючись до матеріалу майбутнього заняття (пошук таких моментів, які здатні викликати

творче самопочуття на уроці), через безпосередній контакт з дітьми (творче піднесення, задоволення від майбутнього спілкування), пошук у собі необхідних почуттів і переживань, спрямованих на педагогічну діяльність. Тому більшість фахівців систематично продумують інтонацію, жести, міміку, логіку, докази, використовують матеріали з художньої літератури, емоційно насичують навчальний матеріал.

Учитель має усвідомлювати, що його професійна діяльність не може бути успішною без особистісних контактів з учнями. Практично значущим при цьому є мовленнєвий вплив, який має підкріплюватися високою культурою, професіоналізмом, наявністю духовних якостей, моральною зрілістю педагога. Вимоги щодо мовленнєвої діяльності педагога стосуються: необхідності опанування знаннями про дієву силу слова, досконалого володіння словниковим запасом; володіння технікою мовлення (дихання, голос, дикція, темп, ритм); прагнення впливати живим словом на власний внутрішній стан та на стан (настрій) слухачів (дітей, колег, батьків).

Отже, культура мовлення вчителя передбачає наявність у нього комунікативних якостей, вміння слухати, володіння технікою мовлення. Основними її характеристиками (показниками) є: духовність, діалогічність, експресивність, змістовність, логічність, нормативність, точність, стислість, простота, емоційна та фонетична виразність, яскравість, образність, постановка голосу, відповідність між змістом і тоном, словами та жестами, мімікою, інтонаційна розмаїтість, чітка дикція. З метою оволодіння мовленнєвою культурою педагогу необхідно знати артикуляційні, тембральні, тональні особливості власної вимови, уміти обирати найприємніше звучання голосу відповідно до конкретних умов, визначаючи динаміку, темп, тембр, не забувати про чітку вимову звуків, складів, фраз.

Шляхами розвитку культури мовлення вчителя є створення установки на оволодіння правильною літературною мовою в усіх (будь-яких) ситуаціях спілкування, удосконалення загальних психологічних особливостей, що створюють передумови для успішного оволодіння мовленнєвими навичками та вміннями, самоконтроль техніки мовлення. Ці та інші питання можуть бути перспективними у подальших розвідках науковців і дослідників.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бабич Н. Основи культури мовлення / Н. Бабич. – Львів : Світ, 1990. – 199 с.
2. Волкова Н. Професійно-педагогічна комунікація: навч. посіб. / Н. Волкова. – К. : ВЦ Академія, 2006. – 256 с.
3. Гончаренко С. Український педагогічний словник / С. Гончаренко. – К. : Либідь, 1997. – 376 с.
4. Кан-Калык В. Учителю о педагогическом общении / В. Кан-Калык. – М. : Просвещение, 1987. – 156 с.
5. Клещова О. Культура української мови : навч. посіб. [для студ. ф-ту української філології] / О. Клещова, О. Кравчук. – Луганськ : Вид-во ДЗ „ЛНУ імені Тараса Шевченка”, 2011. – 219 с.
6. Педагогічна майстерність : підручник / І. А. Зязюн, Л. В. Крамушенко, І.Ф. Кривонос та ін.; За ред. І. Зязюна – 2-ге вид., допов., переробл. – К. : Вища школа, 2004. – 422 с.
7. Тимченко І. Формування комунікативної культури студентів у процесі вивчення предметів гуманітарного циклу [Текст] : автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.04 / Тимченко Ірина Ігорівна; Харківський держ. педагогічний ун-т ім. Г. С. Сковороди. – Х., 2001. – 20 с.
8. Федорович А. Компоненти культури спілкування вчителя / А. Федорович // Людинознавчі студії : зб. наук. праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка / ред. кол. Т. Біленко (гол. ред.), М. Чепіль (ред. розділу “Педагогіка”) та ін. – Вип. 23 : Педагогіка. – Дрогобич : Ред.-вид. відділ ДДПУ імені Івана Франка, 2011. – С. 87 – 98.
9. Шевчук С. Українська мова за професійним спрямуванням: підручник / С. Шевчук, І. Клименко. – К. : Алерта, 2010. – 696 с.

УДК 378.126.056.4

Оліяр М. П.

кандидат педагогічних наук, доцент кафедри педагогіки та методики початкової освіти
Прикарпатського університету імені Василя Стефаника (м. Івано-Франківськ)

КОМУНІКАТИВНО-СТРАТЕГІЧНА КОМПЕТЕНТНІСТЬ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ПОЧАТКОВИХ КЛАСІВ ЯК СКЛАДОВА ЇХ ПЕДАГОГІЧНОЇ КУЛЬТУРИ

У статті розкривається сутність комунікативно-стратегічної компетентності. Визначено її місце у структурі педагогічної культури майбутнього вчителя початкових класів.

Ключові слова: комунікативна компетентність, комунікативно-стратегічна компетентність, педагогічна культура, культурологічний підхід.

Оліяр М. П. Коммуникативно-стратегическая компетентность будущих учителей начальных классов как составляющая их педагогической культуры. В статье раскрывается сущность коммуникативно-стратегической компетентности. Определено ее место в структуре педагогической культуры будущего учителя начальных классов.

Ключевые слова: коммуникативная компетентность, коммуникативно-стратегическая компетентность, педагогическая культура, культурологический подход.